

КРИТИКА ТА БІБЛЮГРАФІЯ

І. Б. Матяш

КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В БІЛОРУСІ

Жумарь С. В., Карев Д. В., Шумейко М. Ф.
Очерки истории архивного дела в Беларуси
(XV в. - 1991 г.) / Науч. ред. А. Н. Михальченко. -
Минск: БелНИИДАД, 1999. - 294 с.

Поступ архівознавства, як, власне, і будь-якої науки, багато в чому залежить від ступеня дослідженості його історії, детального вивчення та творчого засвоєння досвіду й здобутків, ґрунтовного аналізу причин невдач і прорахунків. Усвідомлення цієї аксіоми білоруськими архівістами засвідчує здійснене 1999 р. Білоруським науково-дослідним інститутом документознавства і архівної справи за науковою редакцією начальника Комітету по архівах і діловодству при Раді Міністрів Республіки Білорусь, кандидата історичних наук О. М. Михальченка видання нарисів історії архівної справи. Метою авторів - С. В. Жумаря, Д. В. Карева, М. Ф. Шумейка - було комплексне дослідження історії документальних зібрань, архівів та архівної справи впродовж п'яти століть: у Великому князівстві Литовському, "Західно-руських губерніях" Російської імперії, Білоруській РСР. Відтак, викладений у праці матеріал хронологічно обмежений XV ст. - часом існування архіву великокняжої канцелярії - та 1991 р., котрий вніс кардинальні зміни в організацію архівної справи Білорусі. Особливу увагу в книзі приділено історії створення і функціонування архівів (у минулому) та організації мережі архівних установ (у XX ст.) без поглибленого аналізу теорії та методики архівної роботи. Виходячи з того, що попередні подібні видання певною мірою ізолювали історію архівної справи від історії культури й історичної свідомості загалом, обмежувалися констатацією існування архівного законодавства та опікування партії й уряду станом архівів, автори прагнули показати значення останніх не лише як державних установ, а насамперед як науково-культурних центрів, покликаних здійснювати активний взаємозв'язок із суспільством, забезпечувати його ретроспективною інформацією, сприяти формуванню історичної свідомості, максимально наближеної до адекватного уявлення про минуле.

Мета й завдання визначили структуру наукового видання. Воно складається з передмови та 11 розділів: Джерела і література з історії архівної справи в Білорусі; Архіви Великого князівства Литовського в XV-XVIII ст.; Архівна спадщина Великого князівства Литовського і архіви Біларусі в кінці XVIII - на початку XX ст. Збирання, вивчення і публікація історичних джерел у Білорусі й Литві в кінці XVIII - на початку XX ст.; Становлення архівної справи в Білорусі в 1918-1922 рр.; Білоруські архіви в 1923-1941 рр.; Архіви Білорусі напередодні й у роки Великої Вітчизняної війни; Розвиток архівної справи в Білорусі в 1945-1960 рр.; Архіви Білорусі в 1960 - середині 1970-х рр.; Архівна справа в Білорусі в другій половині 1970-х рр. - 1991 р.; Археографічна діяльність архівних органів і установ Білорусі в 1918-1990-х рр.

Встановлена авторами періодизація історії архівної справи співпадає із загальноісторичною. Нерівноцінність висвітлення того чи іншого періоду розвитку архівістики пояснюється штучними лакунами в джерельній базі, особливо від найдавніших часів до XVIII ст. Характеристиці джерельної бази присвячено перший

розділ. Основну увагу зосереджено на опублікованих архівних документах (збірниках документів) та історіографічних джерелах, розглянуто персональний внесок окремих дослідників (С. Л. Пташицького, М. М. Улащика, Д. І. Довгялло та ін.) у розвиток історіографії архівознавства Білорусі. Разом з тим, на нашу думку, читачам (нариси розраховані на істориків, архівістів, студентів і аспірантів гуманітарних спеціальностей та всіх, зацікавлених історією й культурою країни) цікаво було б дізнатися про місця зберігання, склад і зміст архівних фондів, документи яких пов'язані з історією архівної справи Білорусі.

У зв'язку з обмеженістю історичних джерел для дослідження найдавнішого періоду, глибше проаналізовано особливості створення і функціонування архівних установ часів Великого князівства Литовського. Автор розділу - М. Ф. Шумейко - наголошує, що усталену назву архіву великокняжої канцелярії - "Литовська метрика" (похідну від старопольського *metryka* - архів) необхідно замінити точніше - Метрика Великого князівства Литовського, оскільки це державне утворення існувало на території Білорусі, Литви й України. У розділі з більшою чи меншою мірою деталізації розглянуто діяльність архіву великокняжої канцелярії, провінційних і судових, конфесійних і приватновласницьких (князів Сапег у Деречмні, графів Хрептовичів у Щорсах, князів Вишневецьких у Брагині та ін.) архівів.

Ширше висвітлення діяльності архівів у білоруських губерніях кінця XVIII - початку XX ст. завдячує білоруській, російській та польській історіографічній традиції та репрезентативному комплексу історичних джерел до вивчення цього періоду. Найсерйознішими проблемами архівної справи цього періоду Д. В. Карєв вважає низький рівень експертизи цінності архівних документів, переміщення цінних архівів до центральних архівосховищ імперії, пряме знищення архівних справ у державних установах. Досліджуючи в динаміці процеси конвергенції старих білоруських архівів у відомчі архіви Російської імперії, автори розглянули заходи організаційного характеру, що мали не лише практичне, а й наукове значення, зокрема створення архівів у Вільні й Вітебську. Активізація роботи з публікації історичних джерел у віленському й вітебському архівах давніх актів, безперечно, сприяла розвитку історичної науки в Білорусі й Литві, що все більше набувала національного характеру. Аналізуючи емпіричний матеріал, автори дійшли висновку про існування глибокої кризи архівної справи в Білорусі (як, утім, і в усій Російській імперії) в кінці XIX - на початку XX ст. Першим кроком щодо ліквідації "нестроєнія" було створення у Вітебську вченої архівної комісії (1910) зі спеціальною комісією для розгляду архівних справ в установах та Вітебського відділення Московського археологічного інституту (1911), на одному з факультетів якого розпочалася підготовка архівістів.

Головний підсумок розвитку архівістики в 1920-1930-х рр. автори нарисів вбачають у створенні самостійної мережі архівних установ, представленій чотирма типами архівів: а) давніх актів; б) від часів розподілу Речі Посполитої до Жовтневої революції; в) Жовтневої революції, тобто архівами 1917-1922 рр.; г) відомств - із документацією за 1923 і наступні роки. Це забезпечило зберігання документів і використання архівної інформації в інтересах держави й суспільства, сприяло розвитку архівної науки. Однією з визначальних подій цього періоду названо Першу конференцію архівних працівників Білорусі (Мінськ, 12-15 травня 1924 р.), на якій уперше відбулося наукове обговорення всього комплексу проблем білоруської архівістики за участю архівістів, педагогів, учених, краєзнавців. На цьому зібранні білоруські архівісти висловили категоричну незгоду зі створенням Центрархіву СРСР як, відомства, здатного порушити права білоруської архівної служби й завдати потенційної шкоди інтересам республіки. Принагідне зазначимо, що аналогічної думки щодо цього питання дотримувалися українські архівісти.

Друга конференція (Мінськ, 19-27 грудня 1927 р.) була значно вужчою за складом учасників і мала більш прикладний характер. Архівне зібрання констатувало нестачу кваліфікованих архівістів, обмеженість матеріальних ресурсів архівної служби, відсутність друкованого органу й мережі архівних кореспондентів. Чинниками, що негативно впливали на розвиток архівної справи в Білорусі, С. В. Жумарь вважає нестабільність адміністративно-територіального поділу республіки, зміни якого спричинювали переструктування мережі архівних установ і значні втрати архівних документів; масові репресії проти інтелігенції та звільнення з архівів кваліфікованих співробітників; невирішеність питання профілювання архівних установ; брак пристосованих будівель.

Важливим доповненням хрестоматійного характеру до матеріалу даного розділу може слугувати укладений М. Ф. Шумейком збірник документів і матеріалів "Первая всебелорусская конференция архивных работников 12-15 мая 1924 г." (Минск, 1999). До видання включено протоколи всіх шести засідань, резолюції конференції з обговорюваних питань, тексти доповідей, іменні аркуші-анкети учасників, що зберігаються в Національному архіві Республіки Білорусь (ф. 249, оп. 1, спр. 63). У ґрунтовній передмові не лише визначено причини скликання конференції та основні питання, запропоновані до обговорення, а й проаналізовано склад учасників, оцінку доповідачами актуальних проблем архівної справи, значення конференції для дальшого розвитку білоруської архівістики.

Розділи нарисів, присвячені стану архівів у роки Другої світової війни (автори використовують термін "Велика Вітчизняна війна"), розвитку архівної справи в 1945-1960-му рр., 1960-х - середині 1970-х рр., другій половині 1970-х рр. - 1991-му р., насичені фактичним матеріалом та цифровими даними. На основі архівної інформації автори констатують надзвичайні втрати документальної спадщини в 1941-1945 рр., причинами яких стало вивезення представниками Особливого штабу А. Розенберга з окупованих країн до Рейху найцінніших документів, знищення під час бомбардувань архівних будівель (із 22-х споруд було зруйновано 12), втрати при евакуації (близько 4 млн. справ). Водночас детально висвітлено роботу білоруських архівістів на окупованій території, в евакуації та після звільнення Білорусії від нацистських загарбників. Додаткові відомості про складну долю білоруських архівів за часів воєнного лихоліття та проблеми реституції документальних цінностей читачі зможуть знайти в праці М. Ф. Шумейка "Собрать рассеянное. О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем" (Минск, 1997), окремий розділ та переважна більшість опублікованих документів якої присвячені цим проблемам.

Активізацію розвитку архівістики в другій половині 1950-х рр. автори нарисів пов'язують з необхідністю повернути втрачене й забезпечити належну збереженість архівних документів. Закладені в ці роки матеріальні, технічні й методичні засади архівістики багато в чому визначили динаміку й особливості функціонування архівної галузі в 1960-1990-ті рр. Демократизацію роботи галузі, що визначилася на кінець 1960-х рр., за твердженням авторів, упродовж 1970-1980-х рр. витіснила бюрократизація архівної справи, супроводжувана поглибленням ідеологізації архівознавства, згоранням архівознавчих досліджень. 1970-1991 рр. автори розглядають як етап у історії архівної справи, котрий завершив "епоху в розвитку вітчизняної архівної служби в складі відповідних адміністративних структур СРСР". Увагу зосереджено на особливостях функціонування, принципах реорганізації мережі архівних установ, актуальних проблемах архівної справи (забезпечення збереженості, створення страхового фонду, стан архівів у зоні радіаційного забруднення після Чорнобильської трагедії, автоматизація та використання комп'ютерного обладнання тощо).

Окремий розділ присвячено археографічній діяльності архівних інституцій у 1918-1990-х роках. У ньому обґрунтовано виокремлення чотирьох періодів розвитку археографії в республіці, детально простежено особливості організації археографічної діяльності архівних установ, тематику документальних видань та деякі теоретико-методичні проблеми археографії, у вирішенні яких брали участь білоруські архівісти. Порівняно з трьома останніми розділами, в яких за фактичним і цифровим матеріалом дещо "загубилися" діячі архівної справи, М. Ф. Шумейко приділяє належну увагу персональному внеску відомих істориків та археографів у розвиток білоруської археографії, розглядаючи праці Д. І. Довгялло, М. В. Довнар-Запольського та ін., професійно й досить критично аналізуючи рівень підготовки збірників документів. Українським читачам буде цікаво дізнатися про участь у розробленні методики публікації документів у Білорусі відомого архівіста І. М. Шабатіна. Суттєві недоліки в археографічній роботі автор розділу пов'язує з недостатньою підготовкою багатьох працівників архівних установ, "вибиванням з архівної служби найбільш кваліфікованих кадрів істориків-архівістів", режимом "суворої секретності" при використанні архівної інформації, політичною та ідеологічною цензурою. Відновити кращі традиції білоруської археографії була покликана створена в грудні 1991 р. науково-дослідна установа в системі державної архівної служби - Білоруський науково-дослідний центр документознавства та ретроінформації (від січня 1996 р. - Білоруський науково-дослідний інститут документознавства і архівної справи). Науковій і методичній діяльності установи в галузі археографії М. Ф. Шумейко, не беручи до уваги заявленої в заголовку хронологічної межі (1991 р.), приділяє значну увагу. Втім, це не порушує логіки викладу, оскільки саме з "приходом до архівної галузі групи зацікавлених і належно підготовлених до археографічної роботи спеціалістів" і діяльністю БілНДІДАС автор розділу пов'язує перспективи розвитку археографії в Білорусі.

Загалом комплексне дослідження історії архівної справи в Білорусі стане в пригоді не лише білоруським дослідникам. Спільність окремих етапів історичного розвитку наших держав, тісна співпраця українських і білоруських архівістів, аналогічність багатьох фахових проблем викликає зацікавлення істориків та архівістів України. Зазначимо, що співробітниками УДНДІАСД готуються до друку "Нариси історії архівної справи в Україні". Водночас, без сумніву, насичена фактичним матеріалом праця в поєднанні зі згаданими документальними виданнями (а також іншими: Архіуна справа Беларусі у дакументах і матэрыялах (1921-1995 гг.). - Мн., 1996; Улащик М. Працы па археографіі і крыніцазнаўству гісторыі Беларусі: 3 рукапісн. спадчыны / Уклад.: Я. М. Кісялева; В. У. Склабан; Рэдкалегія: Н. М. Дзятчык і ін. - Мн.: БелНДІДАС, 1999. - 120 с.) відіграє значну роль як навчальний посібник у процесі підготовки архівістів. Проте надто малий наклад (100 примірників) робить видання раритетом відразу після виходу. Сподіваємося, що невдовзі побачить світ друге видання рецензованої нами праці.